

SREDSTVA ZIKRA (ḌIKR) U KUR'ĀNU¹

Enes KARIĆ

SAŽETAK: Sjećanje o Bogu (zikr ili *ḍikr*) u Kur'ānu je jedna od ključnih riječi temeljne knjige islama. Uz riječi koje su izvedene od korijena *ayn-lām-mīm* u značenjima “znati”, “spoznati”, “naučiti”, u Kur'ānu po učestalosti spominjanja gotovo odmah slijedi riječ *zikr*, *ḍikr* (*dāl – kāf – rā*) u značenjima “sjetiti se”, “opomenuti se”, “uzeti pouku”. Sūra Šād (38:1) obznanjuje Božansku zakletvu: *Tako mi Kur'āna koji je ispunjen Opomenom (Wa l-Qur'āni ḍi ḍ-dikr!)*. Mnoga su područja i planovi na koje Kur'an ukazuje riječima izvedenim iz korijena *d-k-r*: Svijet Božanskih stvari, svijet Prirode u njegovoj spontanosti i raskoši, čovjek i njegove granične situacije, sveto monoteističko predanje. Ali, riječ *zikr* (*ḍikr*) uvijek se odnosi na jedno uzvišeno opominjanje čovjeka da se sjeća Boga, da se sjeća tajne zašto svijet jeste, tajne stvaranja svijeta i Božanskih znakova, da se sjeća i bude budan spram čudorednog života, trajanja i smrti, ukratko: *zikr* (*ḍikr*) je tu da nas podsjeti na krajnju tajnu Boga i Svijeta, života i smrti.

Ključne riječi: Kur'an, zikr, *ḍikr*, čovjek, sjećanje, čuđenje, *āyāt* ili Božanski znakovi, fenomeni prirode, sveta povijest čovječanstva

Zikr i njegova značenja

Riječi u kojima je korijen *z-k-r* (*d-k-r* ذَكَرَ) u značenju “sjetiti se”, “uzeti pouku iz nečega”, “biti razborit”, “biti pametan”, “uzeti nešto kao opomenu”, “čuditi se na uzvišen način”, spominju se približno preko dvjesto puta u Kur'ānu. Vrlo su široka tematska područja koja pokriva *zikr* ذَكَرَ ili *zikrā* (ذِكْرًا) u Kur'ānu. Gotovo svaki spomen *zikra* (*ḍikr*), kao i iz te riječi izvedenih formi, u Kur'ānu se odnosi na Boga, potom na univerzum i prirodu, na čovjeka i čovječanstvo, na biljke i životinje, na moralno razbuden život. Nisu rijetki spomeni *zikra* u Kur'ānu koji se odnose na povijest, naročito onu svetu, a također i manifestiranja prirode.

U rječniku *Mufradātul-Qur'an* Ar-Rāgib al-Iṣfahānī se bavi *zikrom* u kontekstu osnovnih značenja. Prema ovom jezikoslovcu, *zikr* (*ḍikr*) u osnovi znači “pamćenje, stanje ili sposobnost

koju posjeduje duša”; pomoću te sposobnosti čovjek može pamtit i znanje koje je stekao (Al-Iṣfahānī, 1972:181).

الذِّكْرُ... يُرَادُ بِهِ هَيْئَةٌ لِلنَّفْسِ بِهَا يُمَكِّنُ
لِلْإِنْسَانِ أَنْ يَحْفَظَ مَا يَفْتَنِيهِ مِنَ الْمَعْرِفَةِ...

Al-Iṣfahānī smatra da postoji “zikr srcem” (*ḍikrun bi l-qalb* – ذِكْرٌ بِالْقَلْبِ) i “zikr jezikom” *ḍikrun bil-lisāni* – ذِكْرٌ بِاللِّسَانِ (Al-Iṣfahānī, 1972:181).

Veliki broj specijalističkih rječnika islama i Kur'āna spominju *zikr*, detektiraju njegova značenja u samom Kur'ānu, ali se većina ovih rječnika bavi *zikrom* u značenjima koja je ta riječ stekla tokom povijesti islama, npr. pojavom derviških redova i šufijskih djela, učenja i institucija.

Brillova *Enciklopedija islama* (*The Encyclopaedia of Islam, Glossary and index of technical terms*) definira riječ *zikr* (*ḍikr*) kao “Sjećanje na Boga, izgovaranje Božijih imena; neumorno ponavljanje jedne glasne molitve, vjerskog obreda zajedničkog svim mističkim bratstvima, koji se obavlja bilo samostalno ili zajednički.”² Slično tome, i poznati britansko-anglikanski misionar Thomas Patrick Hughes (1838–1911) definira *ḍikr* (*zikr*) u smislu povijesne prakse: “Zikr – doslovno ‘sjećanje’, hebrejski Zakhur. Vjerska ceremonija, ili čin pobožnosti, koju prakticiraju različiti vjerski redovi fakira ili derviša... izvođenje *zikra* je vrlo

¹ Predavanje *The Tools of Remembrance of God in the Qur'an* održano je 26. juna 2025. godine u Centru za islamsku teologiju Univerziteta u Tübingenu – Zentrum für Islamische Theologie, Universität Tübingen).

² “DHIKR: ‘Remembering God’, reciting the names of God; the tiresome repetition of an ejaculatory litany, a religious service common to all the mystical fraternities, performed either solitarily or collectively” (*The Encyclopaedia of Islam*, 1995:65).

uobičajeno u svim muhammedanskim [muslimanskim] zemljama...”³

I univerzitetski profesor Ian Richard Netton govori o *zikru* (ḍikr) više u povijesnom, “izvankur’anskom” smislu. On tvrdi: “Ḍikr ili zikr ... doslovno znači ‘sjećanje’, ‘podsjećanje’, ‘prisjećanje’, ‘spominjanje’. U tesavufu je ova riječ poprimila tehničko značenje ‘molitve’ u kojoj se ime Božije, ili formula kao što je ‘Bog je najveći!’ (Allahu akbar), ponavlja stalno i iznova, bilo snažnim ili tihim glasom.”⁴

Spomenimo ukratko i Arne A. Ambrosa (sa Stepanom Prochazkom), njih dvojica daju sljedeće značenje riječi *zikr* (ḍikr): “Zazivati nešto, podsjećati se na nešto, gdje izravni predmet (obično) jeste Božije ime...”⁵ Također, eminentno djelo *Arabic – English Dictionary of Qur’anic Usage* (Arapsko-engleski rječnik kur’anske upotrebe riječi) tvrdi da “u Kur’anu glagol *ḍakara* znači – spomenuti, sjetiti se, sjetiti se Božije naklonosti /prema nekome/, spomenuti /Boga/, imati na umu, duboko razmišljati, meditirati /u sebi/, navesti /dobar/ primjer nekoga, staviti u /dobru, blagodarnu/ primjenu nešto itd.”⁶

Naravno, dobro je uzeti u obzir to kako rječnici islama i Kur’ana definiraju riječ *zikr* (ḍikr). Jednako tako dobro je konsultirati i savremene semantičke studije o Kur’anu. Naprimjer, Toshihiko Izutsu (1914–1993) uočio je da je korijen *z-k-r* (ذَكَرَ) u Kur’anu čvrsto povezan s govorom

Kur’ana o tajni Boga, kao i tajni univerzuma i svih Božijih stvorenja, među njima i samog čovječanstva (Izutsu, 2015). Kad je posrijedi značenje korijena *z-k-r* (ذَكَرَ), poruka Kur’ana je jednostavna i jasna: upravo Božanska tajna (Divine secret) je glavni razlog zašto je jedna od najvećih zadaća čovjeka da spominje Boga, da se sjeća Boga, da izgovara Njegova Lijepa imena.

Božiji zikr (ḍikr), Bog kao Subjekt i kao “Objekt” zikra

Prema Weltanschauungu Kur’ana: kad se čita Kur’an, treba imati na umu da Govornik u njemu, Veličanstveni Bog, često spominje Kur’an, naziva ga ponekada riječju Ez-Zikr (*ad-ḍikr*) i o njemu govori kao o onom što je Njegovo, Božansko. To jest, sam Bog je taj koji Opomenu (*ad-ḍikr* = Kur’an) objavljuje, i, doista, On je taj koji tu Opomenu (= Kur’an) čuva.⁷

إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ وَإِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ

“It is We who sent down the Remembrance, and We watch over it.” (*The Koran Interpreted*, 1996:281)

“Siehe, wir haben die Ermahnung herabgesandt – und werden sie gewiss wohlbehüten.” (*Der Koran*, 2017:225–226)

Riječi “da upravo sam Bog objavljuje Opomenu (*ad-ḍikr*)” i da On tu Opomenu čuva znače još i to da

je govor Kur’ana, ili knjiga Kur’ana, jedan blagoslovljeni zbornik mnogih sjećanja o Bogu. Čovjeku i čovječanstvu to se stavlja do znanja na mnogim mjestima u sūrama Kur’ana. Jednako tako, kredo Kur’ana nas podsjeća: Sam Bog jeste Taj koji naziva Kur’an “Mudrom Opomenom” (الذِّكْرُ الْحَكِيمُ – *ad-ḍikr al-ḥakim*),⁸ ta sintagma daje se Kur’anu iz počasti. Istovremeno, *ad-ḍikr al-ḥakim* znači da su sve kur’anske opomene, obznanje, sjećanja i čuđenja u čvrstoj vezi s mudrošću (*al-ḥikma* – الْحِكْمَةُ). Naime, i sama *al-ḥikma* (*Mudrost, Wisdom, Weisheit*) je jedna objavljena komponenta u Kur’anu i ona tu funkcionira kao integralni dio Kur’ana.⁹ Na drugim mjestima u Kur’anu govori se da je čovjek, kao biće iznimnih darova koje je dobio od Stvoritelja, sposoban i predisponiran da u svetim knjigama pronalazi mudrost, te da potom tu istu mudrost, kroz podsjećanje ili *zikr* (ḍikr), pronalazi i na horizontima svijeta. Ukratko, Kur’an je po sebi jedna Velika knjiga Božanskog znanja i sjećanja, Božanskog zikra (Ḍikr).

Prema uzvišenom smislu Kur’ana, Bog sam svojim beskrajinim znanjem ima na raspolaganju *zikr*, i njime spominje svoja stvorenja, sjeća ih se Svojim Božanskim sjećanjem. Jedan redak Kur’ana, znameniti āyat 2:152,¹⁰ oglašava upravo tu dalekosežnu poruku koja se izražava kao jedan Stvoriteljski poziv o uzajamnom sjećanju, Božanskom i ljudskom:

كَمَا أَرْسَلْنَا فِيكُمْ رَسُولًا مِّنكُمْ يَتْلُو عَلَيْكُمْ آيَاتِنَا وَيُزَكِّيْكُمْ وَيُعَلِّمُكُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَيُعَلِّمُكُم مَّا لَمْ تَكُونُوا تَعْلَمُونَ

“...as also We have sent among you, of yourselves, a Messenger, to recite Our signs to you and to purify you, and to teach you the Book and the Wisdom, and to teach you that you knew not” (*The Koran Interpreted*, 1996:47).

“Ebenso sandten wir zu euch, aus eurer Mitte, einen Gesandten, der euch unsere Verse vorträgt und euch läutert, euch das Buch lehrt und die Weisheit und euch lehrt, was ihr nicht wusstet” (*Der Koran*, 2017:26).

¹⁰ Al-Baqara, 2:152.

³ “ZIKR – lit. ‘Remembering’, heb. Zakhur. The religious ceremony, or act of devotion, which is practised by various religious orders of Faqirs or Darweshes... the performance of zikr is very common in all Muhammadan countries...” (Hughes, 1994:703).

⁴ “DHIKR or ZIKR... Literally, ‘remembrance’, ‘recollection’, ‘mention’. In tasawwuf the word has acquired a technical sense of ‘litany’ in which the name of God, or formulae like ‘God is Most Great’ (Allahu Akbar), are repeated over and over again in either a high or a low voice...” (Netton, 1992:70–71).

⁵ “To invoke something where the direct object (USUALLY) is God’s name...” Ambros with Prochazka, 2004:104).

⁶ In the Quran the verb *dhakara* means – “to mention; to remember; to remember God’s favour /to smb/; to recall /God/; to keep in mind; to meditate /within one’s soul/; to use the /good/ example of smb/; to put into /good/ practise, etc.” (Badawi, Haleem, 2008:328–329).

⁷ Al-Hijr, 15:9.

⁸ Āli ‘Imrān, 3:58. Usp. Arthur John Arberry: *Wise remembrance* (p. 82). Hartmut Bobzin: *der weisen Mahnung*. (S. 53).

⁹ Usp. Al-Baqara (2:151), gdje se obznanjuje da je “Poslanik Muhammed poslan da ljudima čita āyate Božije, da ljude očisti i da ih poduči Knjizi i Mudrosti (*al-ḥikma*) i da ih poduči onome što oni nisu znali!”

فَاذْكُرُونِي أَذْكُرْكُمْ

“So remember Me, and I will remember you.” (*The Koran Interpreted*, 1996:47)

“Gedenkt nun meiner, so will ich euer auch gedenken.” (*Der Koran*, 2017:26)

S ove stranice Kur’āna razliježe se poziv za jednim blagoslovljenim recipročnim saučesništvom. To recipročno saučesništvo ispunjeno je jednim dragocjenim sjećanjem, isprepletenim od komponenti koje su Božanske i onih koje su ljudske.

Jedan ideal Kur’āna glasi: Bog s čovječanstvom, kao i čovječanstvo s Bogom, sudjeluju u *zikru* (dikr). I kao što knjiga Kur’āna znači darivanja Božijih riječi čovječanstvu, tako je i *zikr* kao uzvišeno Božansko sjećanje jedan poseban Božiji dar čovječanstvu. Obrnutim smjerom, tj. iz čovjekove perspektive, sjećati se Boga znači sjećati se onog Najvišeg dobra, Bespočetnog izvora, jedinog istinskog Stvoritelja, Onog Koji nam iz Svoje Vječnosti podaruje stvaranje, podaruje nam naše Ja, podaruje nam mnoge blagodati vremena. Praktički, kad se Bog sjeća Svoga stvaranja, On ga oživljava, On ga podsjeća na bivanje, ali i na postalost stvorenja kao stvorenja.

Iz tekstualne evidencije Kur’āna itekako je vidljivo da se *zikr* (dikr) razgranava, u najmanju ruku, kao čovjekova (human being) pobožna, racionalna, intelektualna i kontemplativna aktivnost koja se usredsređuje na Boga. Kur’an posvjedočuje da je, naprosto, svaki čovjek dužan baviti se *zikrom* kao pobožnom, racionalnom, intelektualnom i kontemplativnom praksom sjećanja na Boga. Kao da na stranicama Kur’āna vidimo jedan poseban nemir i strepnju Kur’āna kad se čovjeku imperativno obraća (73:8): *Uzkur!* (Uḍkur! اذْكُرْ!) – “Spomeni Boga!” “Sjeti se Boga!” “Razmišljaj o Bogu!” “Sjećaj se Boga!” “Kontempliraj o Bogu!” Iz Kur’āna se neposredno zna da se imperativna forma *uzkur!* usredsređuje na

samoga Boga kao Gospodara (Ar-Rabb). Zapovijeda se poslaniku Muhammedu, a to znači svakom čovjeku, mušku ili žensku, da svoj *zikr* ispune spominjanjem Imena Božijeg (Al-Muzzammil, 73:8):

وَادْكُرْ اسْمَ رَبِّكَ

“And remember the name of your Lord.” (*The Koran Interpreted*, 1996:308)

“Gedenke deines Herrn, und widme dich ihm immerfort...” (*Der Koran*, 2017:530)

Sūra al-A’rāf, 7:205, smješta *zikr* u samu ljudsku dušu, traži se da se *svoga Gospodara sjećamo u dnu svoje duše* (Al-A’rāf, 7:205):

وَادْكُرْ رَبَّكَ فِي نَفْسِكَ

“Remember your Lord in your soul!” (*The Koran Interpreted*, 1996:196)

“Gedenke deines Herrn bei dir...” (*Der Koran*, 2017:149)

Na drugoj strani, sūra al-Kahf, 18:24, pozicionira čovjekov *zikr* naspram čovjekova zaborava, a to znači da nas *zikr* štiti od zlih posljedica zaborava (Al-Kahf, 18:24):

وَادْكُرْ رَبَّكَ إِذَا نَسِيتَ

“...and mention your Lord when you forget!” (*The Koran Interpreted*, 1996:319)

“Gedenke deines Herrn, wenn du es vergessen hast...” (*Der Koran*, 2017:254)

Božanska riječ Kur’āna (Divine word of the Qur’an) nas ovim, i mnogim drugim spomenima riječi *zikr* (ad-dikr), educira da se Božije ime (ili Njegova lijepa imena) treba što češće spominjati, i to, kako bi rekao Ar-Rāgib al-Iṣfahānī, jezikom (*bil-lisān*) i srcem (*bil-qalb*). Jer, spominjanje Boga, sjećanje na Boga, jeste među najvišim razinama pobožnost i predanosti Bogu.

Iz spomenutih primjera gdje se *zikr* u Kur’ānu povezuje s “tvojim Gospodarom” (tj. o čovječe, tvojim Gospodarom!), posve jasno se vide glavne svrhe i glavna sredstva *zikra*:

- Samo spominjanje Božijeg imena kao sredstva *zikra*,
- spominje se ljudska duša kao sredstvo i mjesto ili locus *zikra*, i napokon,
- zikr* (dikr) se spominje kao svojevrsna mentalna snaga ljudskog bića koja stoji nasuprot zaboravljanju.

U ovim alinejama Božanska riječ Kur’āna proklamira da je *zikr* najviša ili najuzvišenija forma spominjanja Boga. Tu nije samo riječ o sve-toj semantici riječi *zikr*, već se tvrdi da je *zikr* “dikr /spominjanje/ Boga” ono najveće što čovjek može iznijeti pred Boga!

U sūri Pauk, 29:45, kaže se baš to: *Wa la ḍikru ‘llahi akbaru!*

وَلَذِكْرُ اللَّهِ أَكْبَرُ

“I sjećati se Boga poslušnost je najveća!”

Ovako prevesti āyat (29:45) znači iskoristiti samo jednu mogućnost koju nam nudi arapski izvornik Kur’āna. Naime, uz značenje (tumačenje) ovog āyata koje podrazumijeva “čovjekovo sjećanje Boga” ima i drugo značenje (tumačenje): “Božije sjećanje o nama ljudima jeste najviše sjećanje!”

Po različitim engleskim prijevodima ovog āyata (29:45) vidi se koliko je važan ovaj redak Kur’āna. John Arthur Arberry smatra da *Wa la ḍikru ‘llahi akbaru* znači: “Gods remembrance is greater” (*The Koran Interpreted*, 1996:102). A, opet, sa svoje strane Mohammad Marmaduke Pickthall (2017:212) predlaže da redak 29:45 ima sljedeće značenje: “...ali spominjanje Boga jeste ono što je važnije!” (“...but remembrance of God is more important!”). Za āyat 29:45, prevodilac Kur’āna John Medows Rodwell (2004:286) daje ovaj prijevod: “Najobiljnija dužnost jeste sjećati se Boga!” (“And the gravest duty is the remembrance of God!”). Naličan prijevod daje Seyyed Hossein Nasr (2015:977) i njegovi saradnici na prijevodu Kur’āna (*The Study Quran*): “...ali sjećanje na Boga (sjećanje o Bogu) jeste posigurno veće, važnije” (“...but the remembrance of God is surely greater!”).

Tumačeći *Wa la dīkru 'llāhi akbaru*, mnogi komentatori Kur'āna spominju barem tri mogućnosti u tumačenju ovog mjesta iz Kur'āna (29:45). Prvo, Božansko spominjanje, Božansko sjećanje, jeste najveće! To jest, o vi čovječanstvo, najbolje je za vas da vas se Bog sjeća! Upravo to značenje ima u vidu Al-Qurṭubī kad, tumačeći āyat 29:45, na arapskom kaže:

Dikru llāhi iyyākum akbaru min dīkrikum iyyāhu!

ذَكِّرْ اللَّهُ إِنَّا كُنْمْ أَكْبَرُ مِنْ ذِكْرِكُمْ إِنِّي أَ!

“Božije sjećanje o vama (o ljudi!) veće je od vašeg sjećanja o Bogu!”

Prema komentarima Kur'āna, drugo značenje retka *Wa la dīkru 'llāhi akbaru* jeste: “O ljudi! Najviše biće kojeg se vi uopće možete sjetiti, kojeg vi uopće možete spomenuti jeste – Bog!” Treće značenje retka *Wa la dīkru 'llāhi akbaru* jeste: “O ljudi! O čovječanstvo! Budite svjesni da su sve vaše molitve vrlo važne. Ali najvažniji je *zikrullāh* (ذِكْرُ اللَّهِ) ili spominjanje Boga! Stoga je u islamu najviši oblik komuniciranja s Bogom upravo šalāt ili namāz, jer tada se intenzivno spominje Božije ime zato što je *zikr* jedan od najvažnijih sadržaja islamskih molitvi.

Zikr (dīkr) kao evociranje uspomena na znamenite osobe nebeskih knjiga

Imperativom *Uḍkur!* (أُذْكُرْ!) u Kur'ānu se na više mjesta zapovijeda poslaniku Muhammedu (a to znači svakom čovjeku, mušku ili žensku) da spomene i da se sjeti Merjeme, Ibrahima, Musaa, Idrisa, Ismā'ila, Ishaka, Jakuba, Davuda, Ejyuba... Na jedan poseban način ovim spominjanjem i sjećanjem na ove Bogu odane ljude na stranicama Kur'āna želi se dovesti do uma i srca evociranje na onu svetu i kontinuirano prisutnu monoteističku povijest čovječanstva (u judaizmu, kršćanstvu i islamu). Poslaniku Muhammedu, i svim drugim ljudima koji će čitati Kur'ān i druge nebeske knjige, zapovijeda se ovaj spomen, ovo sjećanje:

Uzkur! (أُذْكُرْ!)

I samo izgovaranje ove riječi *uzkur* jeste jedno sredstvo prakticiranja *zikra* kroz Kur'ān, u čemu je sam Kur'ān sredstvo tog uzvišenog spominjanja. U taj znakoviti krug *zikra* Božanska riječ Kur'āna uvodi veliki broj osoba monoteističke povijesti čovječanstva. Kaže se: *I spomeni u Knjizi i Merjemu* (Merjema, 19:16):

وَأَذْكُرْ فِي الْكِتَابِ مَرْيَمَ

“And mention in the Book Mary!”
(*The Koran Interpreted*, 1996:331)

“Und gedenke der Maria im Buch...” (*Der Koran*, 2017:263)

Potom se Knjizi traži spominjanje Ibrahima (19:41):

وَأَذْكُرْ فِي الْكِتَابِ إِبْرَاهِيمَ

“And mention in the Book Abraham...” (*The Koran Interpreted*, 1996:333)

“Gedenke im Buch des Abraham!”
(*Der Koran*, 2017:265)

Zatim Musaa (19:51):

وَأَذْكُرْ فِي الْكِتَابِ مُوسَى

“And mention in the Book Moses...” (*The Koran Interpreted*, 1996: 334)

“Gedenke im Buch des Mosel!”
(*Der Koran*, 2017:265)

Pa onda Ismaila (19:51):

وَأَذْكُرْ فِي الْكِتَابِ إِسْمَاعِيلَ

“And mention in the Book Ishmael...” (*The Koran Interpreted*, 1996:334)

“Gedenke im Buch des Ismael!”
(*Der Koran*, 2017:265)

Tu je i spomen Idrisa (Merjema, 19:56):

وَأَذْكُرْ فِي الْكِتَابِ إِدْرِيسَ

“And mention in the Book Idris...”
(*The Koran Interpreted*, 1996:335)

“Gedenke im Buch des Idris!”
(*Der Koran*, 2017:265)

Pratimo li dalje tekstualnu evidenciju Kur'āna, uočava se blagoslovljeno kontinuiranje *zikra* i u sljedećim obznanama: *I spomeni i Našega roba*

Davuda (wa-ḍkur 'abdanā dāwuda) (Ṣād, 38:17); *i spomeni našeg roba Ejyuba (wa-ḍkur 'abdanā ayyūba)* (Ṣād, 38:41); *i spomeni naše robove: Ibrahima, i Ishaka, i Jakuba!* (*wa-ḍkur 'ibadanā ibrahīma wa ishaqa wa ya'qūba*) (Ṣād, 38:45); *i spomeni Ismaila, i Eljesea, i Zelkifla (wa-ḍkur ismā'ila wa l-yasa'a wa dha-lkifl)* (Ṣād, 38:48).

Karakterističan je i spomen “brata Adova” u sūri Pješčane dine, sūra *Al-Aḥqāf* (46:21), gdje se zapovijeda: *Wa-ḍkur aḥā'ād*, “and remember the brother of Ad” (*The Koran Interpreted*, 1996:217); “Gedenke des Bruders der 'Ād” (*Der Koran*, 2017:447).

Posve je jasno: Ovaj “brat 'Ādov” jeste Božiji poslanik Hūd. Kako se iz navedenih proklamacija Kur'āna vidi, imperativ *uzkur* u jednini obuhvatio je veliki broj Božijih poslanika iz monoteističke tradicije. Iza ovog imperativa *uzkur!* uvijek je posrijedi podsjećanje na moralne poruke monoteizma. Ova uzvišena galerija znamenitih osoba monoteističkih ciklusa čovječanstva nudi se čitateljima Kur'āna da se s njima obavlja *zikr (dīkr)*. Na neki presudno važan i duhovan način, Kur'ān nas poziva da vjerujemo u Boga onako kako su u Boga vjerovali Ibrahim, Ishak, Ismail, Jakub, Musa, Merjema, Idris, Muhammed... To je jedno kontinuiranje *zikra* za koje se zdušno zalaže Kur'ān.

Ovi dijelovi Kur'āna kažu nam da je i sam monoteistički ciklus čovječanstva, na vidljiv način, obuhvaćen orbitom *zikra* ili sjećanja na Boga i na ono što je Božije! To znači da uz pomoć *zikra* čovjek uči smisao svoje recepcije Božanskih poruka kroz vrijeme i kroz povijest. Na taj način je i sama povijest čovjeka jedno sredstvo *zikra*.

U Kur'ānu se spominje i imperativ množine – *uzkurū* (أُذْكُرُوا) u dvadeset i devet navrata. Ovim *uḍkurū* (uzkurū) opominju se ljudi da se sjećaju Boga: *Uḍkurū-llāha* (أُذْكُرُوا اللَّهَ). Sūra *Al-Aḥzāb* (33:41) oglašava jedan poziv vjernicima da se Njega, Boga, sjećaju često:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اذْكُرُوا اللَّهَ ذِكْرًا كَثِيرًا

“O believers, remember God often...” (*The Koran Interpreted*, 1996:126)

“O ihr, die ihr glaubt, gedenket Gottes häufig” (*Der Koran*, 2017:369)

I ovdje se vidi jedan nagovor Kur’ana: Najbolje je sjećati se Boga i spominjati Ga, ako se sjećamo onoga što je On objavio, ili onoga što je On stvorio. Tako se u Kur’anu kaže: “Sjećajte se onoga što je u Božijoj knjizi!” (*Wadkurū mā fīhi* – وَادْكُرُوا مَا فِيهِ) (Al-Baqara, 2:63). Prema Kur’anu, i same blagodati na ovom svijetu stižu od Boga, pa se zapovijeda ljudima da ih se sjećaju: *Wadkurū ni‘matallahi* (وَادْكُرُوا نِعْمَتَ اللَّهِ) (Al-Baqara, 2:231), *wadkurū ālā‘allahi* (فَادْكُرُوا آلَاءَ اللَّهِ) (Al-A‘raf, 7:74).

Fenomeni Prirode u orbiti i zikra (dikr)

Među temeljnim činjenicama koje treba uvijek znati o Kur’anu spada i ta da je Kur’an “knjiga Božijih znakova” (*al-āyāt* – signs of God). Ko god čita Kur’an kao “knjigu Božijih znakova”, taj ispravno čita Kur’an. Praktički, sveta semiotika može proučavati Kur’an i pokazati nam kako ta Knjiga podrazumijeva da sve u Univerzumu funkcionira i odvija se kao neizbrojivo mnoštvo mirijada i mirijada Božanskih znakova. Sazviježđa, zvijezde, planete, sama Zemlja, vegetativni i animalni svijet, potom svjetovi čovječanstva – ništa to nije u Univerzumu samo, već sve druguje sa svim, sve upućuje na beskrajnu cjelinu Božanskog stvaranja. U konačnici, sve su to Božiji znakovi.

Ali, mirijade ovih Božanskih znakova nisu uronjene u te velike zjapove Univerzuma na jedan mehanicistički način. Naprotiv, Božija milost i Božija prisnost obuhvata sve svjetove, “sve Božanske znakove”, i održava ih u životu. Dakako, ti “Božanski znakovi” su tu da nešto znače, da pošalju neku poruku. A poruka svete kur’anske semiotike glasi: Bog ima!

Bog jeste! I baš zato što Bog jeste, ni u jednom kutku Univerzuma nema mjesta očajanju, beznadi i besmislu! To je taj vedri ton Kur’ana, to je onaj kur’anski nagovor da se krene u potragu za nadom!

Nije nimalo slučajno da Božanska riječ Kur’ana (Divine word of the Qur’ān) spominje zikr (dikr) kad oslovljava fenomene Zemlje i Neba, sveg Univerzuma. U nekoliko navrata Božanska riječ Kur’ana spominje stvaranje Nebesa i Zemlje, smjenu noći i dana, lađu koja plovi morem krcata tovarima korisnim za ljude, vodu koju Bog spušta s Neba pa daje da u njezinim svježinama na zemljinom tlu niče svakojako plovilje i bilje.

Upravo to sve jeste sredstvo *zikra*, ili građa i fenomeni posredstvom kojih se sjećamo Boga. Eto, baš to kaže se u sūri Ali ‘Imrān (3:190–191), na način jedne nebeske simfonije koja lijepo zvuči i u engleskim i njemačkim prijevodima Kur’ana:

“Surely in the creation of the heavens and earth and in alternation of night and day there are signs for men possessed of minds who remember God (*yadkurūnallāha*), standing, and sitting on their sides, and reflect upon the creation of the heavens and the earth...” (*The Koran Interpreted*, 1996:97).

“Siehe, in der Erschaffung der Himmel und die Erde und im Wechsel von Tag und Nacht sind wahrlich Zeichen für Einsichzvolle, die Gottes gedenken (*yadkurūnallāha*), im Stehen oder Sitzen oder auf ihrer Seite liegend, und die über die Ershaffung von Himmel und Erde sinnen...” (*Der Koran*, 2017:67)

U ovom pasažu Kur’ana posve jasno se vidi kako uz “sjećanje o Bogu” (*yadkurūnallāh*) ide i “razmišljanje” (*yatafakkarūn*) o stvaranju Nebesa i Zemlje. Kur’an potvrđuje da se *zikr*, kao čovjekova mentalna sposobnost, može posve legitimno baviti Bogom i svijetom Božanskih tajni, dok se *fikr*, kao itekako važna mentalna snaga čovjeka, bavi tajnama

stvaranja Nebesa i Zemlje. To znači da se i *fikr* bavi Bogom preko bavljenja Njegovim stvorenjima.

Redak Kur’ana 3:190–191 u sebe inkorporira izravno spominjanje veličanstvenih tema Kur’ana: a) stvaranje nebesa i Zemlje, b) smjenu dana i noći, c) znakove za ljude (human beings) koji posjeduju um i razum, i d) one ljude koji se sjećaju Boga (*yadkurūnallāh*) i to sjećanje izvanjski ili formalno realiziraju dok stoje, dok sjede i dok leže na svojoj desnoj ili lijevoj strani, i e) one ljude koji razmišljaju (*yatafakkarūn*) i koji kontempliraju o tome kako Bog doista kontinuirano realizira stvaranje nebesa i Zemlje.

Jedan vrlo širok plan Kur’ana bavi se početkom stvaranja svega. To nije bez razloga, i tu je važan nagovor čovjeku da u tome bude odvažan i ozbiljan. Jer svakoj teologiji, filozofiji i naučnoj teoriji najteže je odgovoriti na pitanje: Kada je, kako je i zašto je ovaj univerzum počeo?

Ostanemo li kod Kur’ana, njegova Božanska riječ uvijek nas usrdno navraća na to da svojim mentalnim snagama priznamo Božansku Vječnost i Bespočetnost. Ali, kako to čini Božiji proglas u Kur’anu? Tako što nas nagovara da razmišljamo i kontemplirano o tome kako je Bog započeo stvaranje nebesa i Zemlje. Nekoliko je takvih nagovora u Kur’anu, a vrlo karakterističan je onaj iz sūre Pauk (29:20), gdje se čovječanstvo savjetuje da putuje po Zemlji i pronicljivo gleda kako je Bog započeo stvaranje.

سِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَانظُرُوا كَيْفَ بَدَأَ الْخَلْقَ

“Journey in the land, then behold how He [God] originated creation...” (*The Koran Interpreted*, 1996:99)

“Zieht im Land umher, und schaut, wie er die Schöpfung zum ersten Mal vollbracht hat!” (*Der Koran*, 2017:346)

To “početno stvaranje”, to inicijalno pokretanje bila Univerzuma, Kur’an imenuje kao *an-naš’ah al-ūlā* (النَّشْأَةُ الْأُولَى) (Al-Wāqī‘ah, 56:62).

Dakako, to “prvo stvaranje” može značiti kako početak stvaranja Univerzuma, tako i stvaranje svakog čovjeka, svakog stvorenja. Može značiti i prvo nicanje, naprimjer, neke biljke:

وَلَقَدْ عَلِمْتُمُ النَّشْأَةَ الْأُولَىٰ فَلَوْلَا تَذَكَّرُونَ

“You have known the first growth; so why will you not remember?” (*The Koran Interpreted*, 1996:256)

“Ihr wisst ja, wie die erste Schöpfung war! Warum wollt ihr euch nicht mahnen lassen?” (*Der Koran*, 2017:481)

Na ovom mjestu u Kur’ānu se posve jasno spominje ‘ilm uz *dikr* (‘alimtum – *taḍakkarūn*). Baš stoga se ovdje *taḍakkarūn* može razumijevati i kao uzvišeno čuđenje nad pojavama i fenomenima svijeta. Zašto se vi ljudi ne začudite nad tim prvim stvaranjem, nad tim prvim, inicijalnim nicanjem? – poruka je ovog retka 56:62.

Uzvišenim čuđenjem se na mnogo mjesta u Kur’ānu, kao lijepo raspoređenim filigranima, nagovara čovjek da shvati svoj život kao jednu postupnu realizaciju, prva je na ovom svijetu, a druga na budućem.

O tome Kur’ān oglašava: Kako god biljke o proljeću ocvatu i daju potom svoje plodove, tako će Bog dati čovječanstvu drugi život na budućem svijetu. Sam čovjek, cijelo čovječanstvo, Kur’ānom se posvjedočuje kao jedan veliki medij uzvišenog čuđenja ili *zikra*. Kao što sve niče, raste i buja, tako će Bog dati da se prožive mrtvi ljudi, e da bi vi, današnje čovječanstvo, iz tog uzeli pouku i začudili se (Al-A‘raf, 7:57):

كَذَٰلِكَ نُخْرِجُ الْمَوْتَىٰ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ

“Even so We shall bring forth the dead; haply you will remember.” (*The Koran Interpreted*, 1996:178)

“Auf eben diese Weise holes wir die Toten hervor. Vielleicht lasst ihr euch mahnen.” (*Der Koran*, 2017:135)

Zikr kao arabeska mnogih opomena čovjeku

Svetom magijom svoje riječi Kur’ān sve svoje teme drži povezan. Zadaća je komentatora da raskrije te mirijade veza i odnosa. Kako god se *zikr* u Kur’ānu tiče Boga, čovjeka, prirode, univerzuma, tako se *zikr* tiče i tajni ljudske duše, ljudskog jastva. Ovdje ćemo sada o tome kratko progovoriti.

Za svjetove Kur’āna čovjek je iznimno važan jer on je biće koje ima sposobnosti da ispuni zahtjeve koje traži *zikr* (*dikr*). Čovjek je obdaren neslućeno velikim duhovnim i mentalnim darovima, snagama i moćima. Srce, um, razum, vid, sluh, razmišljanje, intuicija, kontemplacija... sve su to one uzvišene snage u čovjeku koje su sposobne detektirati *zikr* kao sjećanje o Bogu, *zikr* kao opomenu na odvažnost čovjekova postojanja, *zikr* kao jednu vrstu uzvišenog čuđenja, onog čuđenja koje nije mnogo različito od čuđenja o kojem je govorio Platon.¹¹

Na ovom mjestu treba spomenuti da je Kur’ān dat tako da se *zikr* (ili sjećanje na Boga) u njegovim porukama pronalazi bez poteškoće. Cijeli Kur’ān dat je kao jedno lagano recitiranje *zikra*, te se onda sa stranica Kur’āna razliježe poziv: *Ima li razboritih ljudi koji bi primili opomenu Kur’āna?!* (Al-Qamar, 54:22)

وَلَقَدْ يَسَّرْنَا الْقُرْآنَ لِلذِّكْرِ فَهَلْ مِنْ مُدَكِّرٍ

“We have made the Koran easy for Remembrance, Is there any who will remember?” (*The Koran Interpreted*, 1996:248)

“Wir haben die Lesung leichtgemacht zur Mahnung: Doch ist da einer, der sich mahnen lässt.” (*Der Koran*, 2017:474)

Ovim proglasom Kur’ān sebe nudi kao jednu privlačnu knjigu koja sa svojih stranica nudi jedno uzvišeno i ugodno čuđenje ili *zikr*. Krajnji cilj *zikra* koji se upućuje čovjeku, njegovoj duši, sabire se u tome da čovjek vidi i povjeruje da je Bog jedan i jedini, da Njega treba štovati i da iz toga treba uzeti pouku i opomenu (Yūnus, 10:3):

ذُِّلِّمُ اللَّهُ رَبُّكُمْ فَاغْبُذُوهُ أَفَلَا تَذَكَّرُونَ

“That then is God, your Lord, so serve Him! Will you not remember!” (*The Koran Interpreted*, 1996:224)

“Das ist Gott, euer Herr. So diennet ihm! Wollt ihr euch nicht ermahnen lassen?” (*Der Koran*, 2017:176)

Sa stranica Kur’āna *zikrom* se čovjek često podsjeća na to da razmisli ko je taj koji doista stvara? Napokon, *zikrom* se čovjek podsjeća na to da je stvaranje samo i isključivo u moći i domenu Boga jedinoga. Iz toga ljudi trebaju uzeti pouku (An-Nahl, 16:17):

أَفَمَنْ يَخْلُقُ كَمَنْ لَا يَخْلُقُ أَفَلَا تَذَكَّرُونَ

“Is He who creates as he who does not create? Will you not remember!” (*The Koran Interpreted*, 1996:288)

“Ist den der Schöpfer einem gleichzusetzen, der nicht erschafft? Wollt ihr euch nicht machen lassen?” (*Der Koran*, 2017:231)

Iz redaka Kur’āna čovječanstvo se posebno opominje *zikrom* na činjenicu da je Bog jedan (*tawḥīd* – تَوْحِيدٌ), ali da se stvaranje odvija kroz mnoštvo (*takṭīr* – تَكْتِيرٌ). Potom se čovječanstvo opominje da Bog stvara sve u parovima, i da ljudi (human beings) iz toga trebaju uzeti pouku (*dikr*) (Adh-Dhāriyāt, 51:49):

وَمِنْ كُلِّ شَيْءٍ خَلَقْنَا زَوْجَيْنِ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ

“And of everything created We two kinds; Haply you will remember!” (*The Koran Interpreted*, 1996:239)

“Und von allem schufen wir Paare – vielleicht lasst ihr euch mahnen” (*Der Koran*, 2017:466).

U Kur’ānu se, nerijetko, *zikr* spominje i u pitanjima kojima se kod ljudi razbudi čuđenje, pouka, opomena. Taj postupak Revelacije Kur’āna vidimo i u sūri An-Naml, 27:62, gdje se vidi jedno znakovito pitanje da li je moguće da uz Boga, jednoga i jedinoga, bude neko božanstvo?

¹¹ Platon je govorio da je čuđenje jedan od izvora čovjekova filozofiranja i same filozofije

أَلِلَّهِ مَعَ اللَّهِ قَلِيلًا مَا تَذَكَّرُونَ

“Is there a god with God? Little indeed do you remember!” (*The Koran Interpreted*, 1996:82)

“Etwa eine Gottheit neben Gott? Wie wenig lasst ihr euch mahnen!” (*Der Koran*, 2017:332)

Napokon, Božanska riječ Kur’āna vrlo često, kao po nekom svetom pravilu, ovakve dionice kojima se ljudi pozivaju da se otvore prema *zikru*, završava uzvišenim simfonijama sročnim u govoru arapskog izvornika Kur’āna, gdje se *zikrom* podsjećaju umni ljude (*ulūl-albāb*) (Ibrāhīm, 14:52) da je Bog jedan i jedini:

هَذَا بَلَاغٌ لِلنَّاسِ وَلِيُنذِرُوا بِهِ وَيَعْلَمُوا
أَنَّمَا هُوَ إِلَهُ وَاحِدٌ وَلِيَذَكَّرَ أُولُو الْأَلْبَابِ

“This is a message to be delivered to mankind that they may be warned by it, and that they may know that He is One God, and that all possessed of minds may remember.” (*The Koran Interpreted*, 1996:280)

“Dies ist eine Mitteilung für die Menschen, dass sie sich durch sie

warnen lassen und erkennen, dass er ein *einzig*er Gott ist, und dass sich die Verständigen mahnen lassen.” (*Der Koran*, 2017:224)

Zaključak

Podsjetimo posve na kraju da Revelacija Kur’āna uzima u obzir da je čovjek važan, možda najvažniji, medij *zikra* kakav se često promovira u Kur’ānu. *Zikr* je mnogo toga ujedno: Prvo, pobožno sjećanje na Boga, drugo, *zikr* je i opominjuće sjećanje na čovjeka koji je dobio u breme svoj život, treće, *zikr* je i čuđenje spram veličanstvenih prizora stvaranja, četvrto, *zikr* je i slavljenje Boga kao stvoritelja.

Iako Kur’ān posvjedočuje da sve u Univerzumu hvali, slavi i veliča Boga kao svoga stvoritelja, ljudi ipak ne shvataju i ne razumiju to kako sve što postoji slavi Boga. Ovo se izričito kaže u sūri Al-Isra (17:44):

تُسَبِّحُ لَهُ السَّمَاوَاتُ السَّبْعُ وَالْأَرْضُ وَمَنْ فِيهِنَّ وَإِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا يُسَبِّحُ بِحَمْدِهِ وَلَكِنْ لَا تَفْقَهُونَ تَسْبِيحَهُمْ إِنَّهُ كَانَ حَلِيمًا غَفُورًا

“The seven heavens and the earth, and whosoever in them is, extol Him; nothing is, that does not proclaim His praise, but you do not understand their extolling. Surely He is All-clement, All-forgiving.” (*The Koran Interpreted*, 1996:307)

“Es lobpreisen ihn die sieben Himmel und die Erde und wer darrinnen ist. Es gibt nichts, was nicht sein Lob preist. Aber ihr versteht ihren Lobpreis nicht. Doch er ist milde, bereit zu vergeben.” (*Der Koran*, 2017:246)

Kad bismo mogli čuti sve zvukove koji se razliježu Univerzumom, tek tada bismo bili svjesni mnogih dimenzija i uloga koje *zikr* ima u svemu što postoji. Jesmo li onda mi, ljudi, prikraćeni da čujemo sve simfonije koje se razliježu Univerzumom? Vjerovatno jesmo. I žalimo zbog toga, kao što žali i jedan andaluzijski pjesnik:

“Ne reci: O kako je tiho!
Već reci: Ja ništa ne čujem!”

Literatura

- Ambros, Arne A. (with Stepan Prochazka) (2004). *A Concise Dictionary of Koranic Arabic*. Wiesbaden: Reichert Verlag.
- Badawi, Elsaid M. i Abdel Haleem, Muhammad (2008). *Arabic – English Dictionary of Qur’anic Usage*. Leiden/Boston: Brill.
- Brodersen, Angelika (2004). “Remembrance”, *Encyclopaedia of the Qur’ān*. (Edited by Jane Dammen McAuliffe). vol. IV, Brill, Leiden–Boston, 419–424.
- (1995) *The Encyclopaedia of Islam Glossary and index of technical terms*. Leiden, New York, Köln: Brill.
- Hughes, Thomas Patrick (1994). *Dictionary of Islam*. Chicago: Kazi Publications.
- Iṣfahānī, ar-Rāgib al-Iṣfahānī (1972). *Mu’ḡamu mufradati alfāẓi l-qur’ān*. Beirut.
- Izutsu, Toshihiko (2015). *God and Man in the Qur’ā: Semantics of the Koranic Weltanschauung*. Tokyo: Keio University Press.
- (2017) *Der Koran*. Neu übertragen von Hartmut Bobzin. München: Verlag C. H. Beck.
- (1996) *The Koran Interpreted*. A Translation by Arthur John Arberry. New York: A Touchstone Book.
- (2004) *The Koran*. Translated by John Meodws Rodwell. New York: Bantam Classic.
- (2017) *The Qur’ān*. Translated by Muhammad Marmaduke Pickthall. (Edited by Jane McAuliffe), New York–London: Norton Critical Editions, Norton & Company.
- Nasr, Seyyed Hossein (urednik sa saradnicima) (2015). *The Study Quran*. New York: HarperOne.
- Netton, Ian Richard (1992). *A Popular Dictionary of Islam*. London: Curzon Press.
- Pickthall, Muhammad Marmaduke (2017). *The Qur’ān*. (Edited by Jane McAuliffe). New York–London: Norton Critical Editions, Norton & Company.

الموجز

معاني الذكر في القرآن الكريم

أنس كاريتش

يُعد ذكر الله من المعاني الرئيسية في القرآن الكريم. فبعد الكلمات المشتقة من كلمة "علم" في القرآن الكريم، تأتي في المرتبة الثانية الكلمات المشتقة من كلمة "ذكر" "التذكر" و"التذكير" و"الاتعاظ". وفي الآية الأولى من سورة ص، يقسم الله بقوله: "والقرآن ذي الذكر"، وهناك مجالات ومواقع عديدة يُشير فيها القرآن الكريم بكلمات مشتقة من كلمة "ذكر"، بمعنى عالم الأمور الإلهية، عالم الطبيعة في عفويته وروعته، الإنسان وأحواله الحدودية، القصص التوحيدية ... لكن كلمة "ذكر" تُشير دائماً إلى تذكير سامٍ للإنسان بأن يذكر الله، ويتذكر سر وجود العالم، وسر خلقه والآيات الإلهية، ويتذكر الحياة الفاضلة والبقاء والموت، وباختصار: الذكر موجود ليُذكّرنا بالسر الأسمى لله والعالم، والحياة والموت.

الكلمات المفتاحية: القرآن الكريم، الذكر، الإنسان، الذاكرة، التعجب، الآيات الإلهية، الظواهر الطبيعية، تاريخ البشر القدسي.

Abstract

MEANS OF REMEMBRANCE (DIKR) IN THE QUR'AN

Enes Karić

Remembrance of God (*dikr*) in the Qur'an represents one of the key concepts in Islam's foundational scripture. Alongside terms derived from the root *ʾayn-lām-mīm* – conveying meanings such as "to know," "to realize," or "to learn" – the Qur'an frequently employs the word *dikr*, derived from the root *dāl-kāf-rā*, with meanings including "to remember," "to take heed," or "to draw a lesson." Sūrah Šād (38:1) opens with a Divine oath: "By the Qur'an full of Remembrance!" (*Wa l-Qur'āni dī d-dikr!*). The Qur'an applies terms derived from the root *d-k-r* to a broad array of realms and dimensions: the Divine realm, the natural world in its spontaneity and splendor, the human being in moments of existential crisis, and the sacred monotheistic tradition. Yet the term *dikr* consistently points to a profound reminder: that human beings must remember God, recall the mystery of why the world exists, the mystery of creation and Divine signs; that they must remain mindful and alert to the demands of moral life and to be mindful of existence and mortality. In essence, *dikr* serves to awaken us to the ultimate mystery of God and the World, life and death.

Keywords: Qur'an, *dikr*, human being, remembrance, wonder, *āyāt* or Divine signs, natural phenomena, sacred history of humanity.